

Borsi-Kálmán Béla

ELVETÉLT BIZÁNCI RENESZÁNSZBÓL NAGY-ROMÁNIA

Egy állameszme etnogenezise

Magyar Szemle Alapítvány, Bp. 2018. 231 oldal

Fontos kötettel gazdagodott a románsággal foglalkozó magyar szakirodalom. Témája a fanarióták eredetének és szerepének vizsgálata, alapos történeti visszatekintéssel, de a 18–19. század tágabb fordulójára összpontosítva. A munka szerencsésen egyesíti egy kézikönyv és egy tanulmánykötet vonásait, amennyiben az általánostól az egyedi felé haladva tárgyát nemcsak definiálja és beágyazza a kor geopolitikai és társadalomtörténeti folyamataiba, hanem családi stratégiák és életutak elemzésével azt érzékletessé is teszi. Nyitó fejezete (*Phanar, Fener, fanarióták, fanariotizmus*) az alapszó és származékai tisztázása érdekében áttekinti a 19–20. századi román, magyar és nyugati lexikonok, kézikönyvek nyújtotta etimológiát (a görög *phanar* jelentése ’fáklya’, ’világítótorony’, amely után Konstantinápoly e kerülete is a nevét kapta) és a fanariotizmus megítélését. A második fejezet zavarba ejtőnek tűnhet, hiszen a balkáni román népcsoportok (macedo-románok, arománok, cincárok) elhelyezkedését, kereskedelmi tevékenységét tekinti át azt hangsúlyozva, hogy egyaránt meghatározó szerepet játszottak a 19. században újjászülető görög, szerb, bolgár és perze román állam polgárosodásában, ám látni fogjuk: a legambiciózusabb családok a Fanar utcáihoz csak kevésbé, Bukaresthez és Jászvásárhoz (Iasi) azonban annál inkább köthetőek. A harmadik fejezet a 18–19. század fordulóján működött fejedelem – a szerző tiszteletét láthatóan élvező – Alexandru Ipsilanti karrierjét vezeti végig, a záró rész pedig a család holdudvarából kiemelkedett Manasses család havasalföldi, majd erdélyi, illetve magyarországi pozíciószerezését követi nyomon.

Maga a kötet nem túl terjedelmes, de számunkra mindenképpen szemléletformáló, így román fordításában való megjelenítését is feltétlenül hasznosnak ítélnénk. Igaz, ezekről a görögnek tudott családokról, a Fanar negyed valós, de inkább vélt lakóiról könyvtárnyi irodalom született már, s ami még meghatározóbb: a kifejezés bevésődött az utóbbi két évszázad közgondolkodásába. Világos kép él róluk a magyar közvéleményben is a 18. század elejétől 1821-ig Havasalföldön és Moldvában uralkodó gyökértelen, a románságot anyagilag kifosztó, erkölcsileg korrumpáló és nyelvileg-kulturálisan elnemzetlenítő, görögösítő fejedelmekként. Így ábrázolta őket a bukásuk után izmosodó román történetírás, szépirodalom, így számolt le a görög szellemi örökséggel vagy éppen identitással a nyelvteremtő költő, Ion Eliade-Rădulescu (aki pedig filhellén diákként maga vette fel görögös apai nevét): „egyházas nevelt, az élet forrását irodalmad és történelmed tanulmányozásában leltem fel. [...] Oh, Görögország! Mennyire szerettelek és mennyire szerettek a szüleim! [...] De minő sors! Minő átok! Minden rossz szüntelenül a te degenerált fiaidtól jött.” Még nagyobb bűnüknek tekintették a kortársak és az utókor a hazai vezető réteg, a bojártság anyagi és erkölcsi megrontását. A gazdaság, a társadalom, sőt a kultúra minden baját meg lehetett magyarázni a görögök uralmával, melynek szenvedő áldozata volt a románság minden rétege. Dan Berindei agrártörténeti tanulmányának első mondata így hangzik: „A XIX. század végi és a XX. század eleji román parasztság gondjainak és nehézségeinek gyökerei lényegében a XVIII. század közepére vezethetők vissza.” (Kelet-Európa agrárfejlődése a századfordulón [1880–1904]. Szerk. Gunst Péter. Bp. 1989. 145.). Az oktatás, a tudományosság, a színjátszás, a zene, az irodalom terén ugyanígy a görög hegemonia vádját, a román nyelv, nemzeti múlt, identitás elnyomását ismételte a szak- és szépirodalom. Minden történeti összefoglaló, és egészen az 1980-as évekig a magyar történetírás is ezt a képet éllette tovább, így például Gáldi László és Makkai László – adatait tekintve máig használható – kézikönyve is. (A románok története különös tekintettel az erdélyi románokra. Bp. 1941.).

Jellemző, hogy a „nemzet történése”, Nicolae Iorga is csak pályája elején látta bele a fanarióta uralomba a felvilágosult abszolutizmus csíráit (a páriálétkébe taszított parasztság és a dúskáló bojárak közti szakadék kialakulásáért ez utóbbiakra hárítva a felelősséget). Párhuzamért azonban nem kell messze mennünk: a magyar fejlődés újkori megrekedésével is sokáig kizárólag a Habsburgokat vádolták. Közös vonásnak tűnik az is, hogy éppen az „idegenek” ellen lázadva született meg a nemzeti nyelv, irodalom és történetírás. Az 1820-as évektől a román nemzeti megújulásnak, jobban mondva nemzetépítésnek is láthatóan szüksége volt a világosan megmutatható külső ellenségre, az elhatárolódás lehetőségére.

Am az ilyen interpretáció évtizedek óta már a múlté. Nem mintha a feledés homálya borulna a jobbágyi terhek és az állami adóterhek drasztikus emelkedésére, a fő termények, háziállatok kényszerfelvásárlására (Konstantinápoly és az oszmán hadsereg ellátásához), a falvak népének menekülésére fel a hegyekre vagy át a hegyeken (Erdély ekkor válik román többségűvé), a fejedelmi, hivatalnoki pozíciók adás-vételére, az általános korrupcióra stb. A gazdasági-társadalmi viszonyok képét ma is sötétnek látjuk. Csak éppen az elitek működése kap több megértést, az újabb munkák rámutatnak a közigazgatás, adóigazgatás, igazságszolgáltatás modernizálására irányuló (többnyire sikertelen) fejedelmi intézkedésekre, s mindenekelőtt a fanarióták, egyáltalán a görög nyelv, azaz a fordítások, a könyvkiadás, a személyes kapcsolatok szerepére a nagyvilág szellemi mozgásainak megismertetésében. Az mindig is kimondatott, hogy számos művelt fő ült a két ország trónján, csak a továbbgyűrűző hatás nem kapott megfelelő figyelmet, legfeljebb a tömegirodalom termékei kaptak elismerést.

Az irodalomtörténészek azonban már a 20. század derekán (George Călinescu) s azóta is (Nicolae Manolescu) kiemelték a két udvar s a hozzájuk kötődő literátus nagybojárak egyre univerzálisabb műveltségét, melyen keresztül román földön meghonosították mind az itáliai szellemi örökség, mind a francia felvilágosodás, mind az új hangon megszólaló perzsa, török és persze görög irodalom vívmányait is. És ne feledkezzünk el Iorga eszmetörténeti alapvetéséről (Byzance après Byzance. Bucarest 1935.), mely szerint Havasalföld és Moldva az elbukott Birodalom jogutódjának, egyben az egyetemes ortodoxia védnökének és a görög államiságért folytatandó harc bázisának tekintette magát, tehát méretét, lakosságát messze meghaladó szerepet játszott. Ez a kultúra- és ideológiaközvetítő szerep az újabb magyar összefoglalóban is hangsúlyt kapott (*Trócsányi Zsolt – Miskolczy Ambrus: A fanariótáktól a Hohenzollernekig.* Bp. 1992.).

Mielőtt a sötét kor megszépítésével vádolnánk a kultúra krónikásait, gondoljunk az egykorú hazai állapotokra: a jobbágyterhek növelése, középkori iparunk, kereskedelmünk elsoványosítása, katonafogdosás, politikai abszolutizmus, s ráadásként a magyar nyelv eltűnése a „nemzetietlen évszázadban”. Nincs jogunk akkor kiemelni a Nagy Enciklopédia, a német sajtó, a weimari klasszika erősödő hatását, a kollégiumokban folyó nyelvapolást, a testőrírók vagy Kazinczy erőfeszítéseit, a nyelvújítás és a romantikus költői látásmód kezdeteit?

Borsi-Kálmán Béla munkája az árnyaltabb korkép kialakításának, a részleteket átértékelő tudás ismertetésének fontos szereplője. Korábbi alapművében (*Nemzetfogalom és nemzetstratégiák.* Bp. 1993.) félszáz oldalon (impozáns jegyzetanyaggal alátámasztva) vetette össze a vajdaságok és az erdélyi románok anyagi-szellemi struktúráit és identitását, hangsúlyosan tárgyalva az általános görög hatást, sőt a betelepülők és a hazai bojárság fokozódó összeolvadását (és ne feledkezzünk meg *Miskolczy Ambrus: A román romantika és folklórszemlélete* című, akkori alapvető tanulmányáról. Aetas 9. [1994] 2. sz. 134–169.). Borsi-Kálmán Béla mostani könyve nemcsak rögzíti, elmélyíti a kényszerű vagy vállalt szimbiózisról eddig tudottakat, hanem két vonatkozásban új értelmezéssel is szolgál.

Rámutat a 16. század óta folyamatos balkáni román (általánosan *aromán*, azaz *macedoromán*, *cincár*, *meglenoromán*, *kucovlah*) bevándorlás szerepére a kereskedelem, a városiasodás és a kultúra fejlődésében, e dinamikus, tapasztalt elemekben láttatva a román modernizáció,

polgárosodás fő szereplőit. A hazai vonatkozásokat illetően ugyan ennek is van már irodalma, a „görög” kereskedők 18. századi bejövetelét, működését taglaló munkákra hivatkozhatunk (Schäfer László, Eckhart Ferenc, Búr Márta tanulmányai, vagy *Miskolczy Ambrus*: A brassói román levantei kereskedőpolgárság kelet-nyugati közvetítő szerepe, 1780–1860. [Bp. 1987.] monográfiája), ám a kötet hatalmas többlet-tudással szolgál (például a településföldrajzi, nyelvjárási adatok terén), valóban újdonság: ebbe a felvándorlásba helyezi bele a fanarióta családokat, mintegy ötven famíliát (közülük tíznek a tagjai lettek román fejedelmek). A szerző bizonyítja, hogy alig egy-kettő volt valóban Fanar-beli, többségük Epíruszból, a Pindosz térségéből és Thesszáliából s ebből következőleg aromán közegből származott. A legkevésbé sem idegenként léptek tehát át a Dunát, s a felvilágosodástól kezdve uralkodóként, főhivatalnokként, tanárként, kereskedőként egyaránt könnyen azonosultak a születő nemzeti eszmével. Nem csak a göröggel: az ő műveikben jelenik meg először Dácia történelme, maga a *Románia* kifejezés (egy 1816-ban, Lipcsében kiadott görög nyelvű munkában). Aligha tartható tehát az idegen elnyomás olyannyira „kényelmes” koncepciója.

S ebből következik a fanarióták szerepe, vagyis a hosszú távon rendkívül előnyös hozzájárulásuk a román nemzetállam megteremtéséhez. Adott volt ugyanis az említett bizánci-görög misszióstudatuk, nekikre játszott a keleti kérdés megszületése, a nagyhatalmak tervei Délkelet-Európa térképének átrajzolására, Nagy Katalin görög terve egy Új Bizánc, egy Autonóm Hellász, vagy Dáciai Királyság megteremtésére, vagyis a két fejedelemség felértékelődött geopolitikai szerepe. Portai főtisztviselőként, Nagy Dragománként felsőfokon megtanulták a diplomácia művészetét, a gyors helyzetfelismerés és a lehetőségek gyors megragadásának képességét. Mint a szerző fogalmaz: „a tökélyé fejlesztett kétértelműség, kétkulacosság, s mindaz, ami mindebből következik (ármány, cselszövés, intrika, árulás) félelmetes, már-már legyőzhetetlen fegyverré vált hordozói, művelői és tökéletesítői [...], akik [...] egy világhatalom kormányrúdjánál szereztek sokrétű tapasztalataikat. (S nem, mondjuk, Zala vármegye nemesi közgyűlésén, jobb esetben a pozsonyi országgyűlésén!)” (168.) Ez utóbbi összevetés különlegesen érdekes számunkra. Kissé hosszabban idézve a konklúziót: „A román diplomácia és politikacsinálás egyik bölcsője Konstantinápolyban ringott, és hármás összefonódás: az elitek szintjén: a török-fanarióta rendszer szorításában kialakult túlélési/manőverezési készség és intuitív képesség; társadalomtörténetileg: polgári érdekű városlakó aromán (kis részben: bolgár, macedo-szláv, továbbá albán) rétegek állandó és folytonos/folyamatos bevándorlása a Balkán-félszigetről; politikailag és eszmetörténetileg: az erdélyi román intelligencia jeles képviselői által kidolgozott és általuk a Kárpátokon túl is elterjesztett dáciai román őshonosság tana révén sikeres román befogadó- és integrálóképesség – s végül, de nem utolsósorban: kivételesen kedvező, ismétlődő geostratégiai csillagállás(ok) (vég)eredménye.” (187.)

A kor általános jellemzőit a szerző a legtehetségesebbnek tartott fejedelem, Alexandru Ipsilanti 1775-ben induló rövid, de többszörös uralkodásain keresztül szemlélteti. A választás teljesen indokolt. Már Iorga felvilágosult despotának minősítette Ipsilantit, aki csak azért nem tudta megvalósítani reformterveit, mert várakozásával ellentétben nem élethossziglani kinevezést kapott. Az eredmények így sem lebecsülendők. Ilyen a bukaresti Szent Száva Kollégium komoly fejlesztése, a városfejlesztési munkálatok, a fejedelmi palota, templomok, kutak, árvízvédelmi csatornák kialakítása stb. Ipsilanti mindvégig remélte az Oszmán Birodalom összeomlását, egyúttal jó kapcsolatokat ápolit az osztrák és az orosz konzullal, de a Porta iránti lojalitást is megőrizte. Tragikus és értelmetlen halála (fiai Erdélybe dezertáltak, amiért kínvallatást elszenvedve ő fizetett a fejével 1807 elején) a Porta és egy nyugatias bizantinizmus lehetséges szövetségét utalta a történelem süllyesztőjébe.

A kötet utolsó fejezete is az Ipsilantiktól indul, hogy aztán hazai tájainkra vezessen. Borsi-Kálmán egy mintaszerű életút-elemzés során felmutatja, hogyan lett a család szerény há-

zitanítójának fia, Manasses Eliades a fejedelem háziorvosa, bizalmasa, a Szent Száva tanára, egy ideig rektora, a felsőoktatási reform atyja, orvosként hogyan gyökerezett meg Nagyszebenben, fiából pedig immár nemesemberként, hodonyi Manaszgyörgyként hogyan lett Torontál vármegye táblabírája, akinek későbbi leszármazottja bárói címhez is jutott. A Habsburg-birodalom, majd a magyar nemesi státusz tehát erősebbnek bizonyult a talán csillogóbb, de kiszámíthatatlanabb balkáni kariernél. A gyökereket azonban nem lehetett feledni: az ükunoka, a Herczeg Ferenc köréhez tartozó Manaszgyörgyi Margit író nő állhatatosan kereste a választ, miért mások ők, mint az olyannyira szeretett magyar környezet: „Sok ezer éves civilizációt, finom rezgéseket hoztunk át magunkkal a vérünkben, ami itt egy külön légkört von körénk, és idegenné tesz a többiek között.” (189.) Ami persze már átvezet az asszimiláció vagy akkulturáció nem kevésbé bizonytalan területeire.

Ajánlhatjuk a kötetet mindazoknak, akik hajlanak rá, hogy a sablonoktól eltávolodva, sztereotípiák nélkül tekintsenek a szomszéd nemzetekre, a miénkhez hasonlóan vargabetűs múltjukra, hajlandók felfigyelni az azoknál megindult átértékelési folyamatokra, és észrevenni, hogy nemcsak a hasonló geopolitikai helyzetek és reakcióink, de családok és személyek is rokonítanak, összekötnek minket.

Ábrahám Barna

Pók Attila

A MŰLT HATALMA

Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete, Kőszeg –
Savaria University Press, Szombathely 2018. 276 oldal

Pók Attila új tanulmánykötete részben továbbgondolja és elmélyíti a *Haladás hitele* című munkájának (2010) felvetéseit, részben pedig egy tervezett monográfia fogalmi, historiográfiai megalapozását nyújtja. A műben vizsgált s a szerző által már korábban is érintett témák rendkívül szerteágazóak: többek között emlékezetpolitikai vitákról, historiográfiai kérdésekről, tudomány és politika kapcsolatáról, a bűnbakkeresés pszichológiájáról, valamint a magyarországi progresszív politikai hagyomány problémáiról olvashatunk. A *Múlt hatalma* az 1989–1990 utáni magyar emlékezetpolitikát nemzetközi kontextusba helyező, hosszabb távú tudományos vállalkozás elméleti alapjait vázolja fel. A szerző érdeklődését meghatározták az utcanévek használatával foglalkozó akadémiai bizottság tagjaként szerzett tapasztalatai, továbbá historiográfiai és eszmetörténeti orientációja. A bevezető oldalakon Pók Attila felhívja a figyelmet a tudományos munka intézményekhez kötött jellegére, és kiemeli két központ, az MTA Történettudományi Intézete és a kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete szerepét, mint amelyek biztosították a kutatómunkájához szükséges feltételeket.

Érdeemes először szemügyre venni a kötet címét, mert a szerző történelemmel kapcsolatos nézeteiről árulkodik. A múlt hatalma azt jelenti, hogy bizonyos múltbéli események vagy eszmék már önmagukban is komoly jelenformáló erővel bírnak, és behatárolják jelenbeli mozgásterünket (s valószínűleg ezért nem a *történelem hatalmáról* van szó, amely a múlttól folyó diskurzust jelenti), egyes kérdések elöl tehát nem lehet kitérnie sem a tudósoknak, sem a politikusoknak. A 20. századi *traumatikus események*, az *európai integráció* lehetősége, *fejlődés és hanyatlás*, *háború* és béke olyan problémák, amelyek mellett nem mehet el a történész állásfog-